

ŞƏRQŞÜNASLIQ

ƏRƏB DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ KEÇMİŞ BƏZİ SÖZLƏRDƏ BAŞ VERƏN SEMANTİK DƏYİŞİKLİKLƏR

X.N.Əİ-ABBASI
Bakı Dövlət Universiteti

Ərəb leksikasının Azərbaycan ədəbi dilində rolunun öyrənilməsi çoxdandır ki, müasir dilçilərin ən aktual problemlərindən biri hesab olunur.

Azərbaycan və ərəb dillərinin daşıyıcıları yüz illər boyu bir-biri ilə geniş sosial mədəni əlaqələrdə olmuşdur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində çoxsaylı ərəb mənşəli sözlər qorunub saxlanmışdır. Onlarda baş vermiş linqvistik dəyişikliklərin öyrənilməsi məsələsi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, söhbət dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin, qarşılıqlı təsirlərinin uyğun gələn və uyarlı amillərinin müxtəlif ardıcılıqla üzə çıxarılmasından gedir.

Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində necə və hansı şəkildə mənimsənilməsini təyin etmək o qədər də asan iş deyildir. Azərbaycan dili tərəfindən mənimsənilmiş ərəbizmlər haqqında əyani təsəvvür yalnız linqvistik və ekstralingvistik xarakterli bütün amillər nəzərə alınmaqla onların tarixi cəhətdən öyrənilməsi yolu ilə əldə edilə bilər.

Ərəbizmlər uzun müddət Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olaraq, öz leksik əlaqələrini genişləndirmiş, mənalarını dəyişərək semantik, stilistik cəhətdən tam assimilyasiyaya uğramış və əsl Azərbaycan sözlərinə çevrilmişdir.

Ərəbizmlər Azərbaycan ədəbi dili sisteminə daxil olaraq dilin leksikası ilə qovuşmuş, mənə və funksional nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan sözləri olmuşlar.

Uzun illər ərzində ərəb leksikasının Azərbaycan ədəbi dili ilə aktiv semantik-stilistik assimilyasiyası prosesi baş verib. Müxtəlif sözdüzəltmə, semantik və stilistik proseslər nəticəsində ərəbizmlər öz genetik əlamətini itirərək, əsl Azərbaycan sözlərinə çevrilmişdir.

Ərəbizmlərin semantik dəyişiklikləri onların həmin dövr üçün

yeni aktual məzmunla dolğunlaşmasına kömək etmiş, ölkənin ictimai, sosial-siyasi və mədəni həyatının müxtəlif sahələri ilə əlaqədar anlayışları ifadə edən yeni mənaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Bir sıra ərəb mənşəli sözlər Azərbaycan dili tərəfindən mənimsənilərək öz mənalarını genişləndirib, bəziləri isə orijinal dildə olan mənalarından kənara çıxaraq tamamilə yeni mənalar kəsb etmişdir. Məsələn:

Kasıb – [kə:sib] sözü ərəb dilində “tapan, əldə edən, hasil edən, qazanan, udan” mənalarında işlənir. [kə:sib] sözü [kəsəbə] feelinin ismi-failidir. Məsələn: [kə:sibu-ş-şey’: əlləzi yəcmə’uhu] – hər hansı şeyin sahibi, onu toplayan; [kə:sibu-l-mə:l: əlləzi rabəhahu] – var dövlətin sahibi, onu qazanan; [kə:sibu-l-‘ilm: əlləzi yətlubu-l-‘ilmə] – elm sahibi, onu öyrənən; [kə:sibu-l-‘ism: əlləzi yətəhamməlu-l-ismə] – günah qazanan, onu törədən; [kə:sibu ‘əhlihi və ‘iyə:lihi] – öz ailəsi və uşaqları üçün ruzi qazanan; [‘əbu kə:sib] – canavar [15, s.839], [17, s.684].

Məlumdur ki, “əbu” sözü ərəb dilində “ata” sözündən əlavə “sahib, malik” mənalarını da verir. Məsələn: [‘əbu ləhyə] – saqqallı; [‘əbu şənəb] – bıçlı. Əgər bu söz hər hansı bir heyvana aid edilərsə, həmin heyvana xas olan məziyyətləri özündə ehtiva edir. Məsələn; [‘əbu şa:bir] – uzunqulaq; [‘əbu ‘əyyub] – dəvə və s.

[kə:sib] sözü hətta İraq ləhcəsində “öz ruzisini alın təri ilə, əməyi ilə qazanan şəxsə” deyirlər. [kəsəbə-r-rizqa] – “ruzi qazanmaq” – ruzi dalınca qaçan, onu əldə etməyə can atan, dilənçilik etmədən (öz əməyi ilə) ruzisini qazanan, zəhmətkeş [19, c.2, s.792].

Fars dilində [kasib] sözü kiçik alverçi, sənətkar, əməkçi, qazanan mənasında işlədilir. Məsələn; [kasib qozar] – səyyar alverçi, cərçi [9, s.391].

Türk dilində [kasıp] - əldə edən, fayda götürən, qazanan, tacir, alverçi [8, s.545].

“Kasip” – qazanan, yaşayış və məişətini təmin etməyə çalışan, kasbükar sahibi, çalışqan [12, c.1, s.1138].

Azərbaycan dilində “kə:sib” sözü – kasıb, qazanan, qazanmaq üçün çalışan deməkdir. 1) Kasıb – heç bir var-dövləti olmayan, ehtiyac içində yaşayan adam, yoxsul. Məsələn:

“Görsəm, aclıqdan çıxır canın kasıb

Üç aydır, əflakə əfğanın kasıb,

Bir bölük acdır qız, oğlanın kasıb

Vermərəm, (un) olsa dərmanın kasıb!” [6, №3, s.7, 1917].

Burada hər misrada kasıb “fəqir”, “yoxsul” mənasında işlənmişdir.

Kasıb adam - Kasıbdı, bayquşdu, yoxdu bir zadı,

Heyf, zəhmətinə, haqqü-sayına. *Aşıq Ələsgər.*

“Kasıb degiliz, sikkə puli tanıyırız biz,

Pul ilə olan şan və Şuuni qanıyırız biz,
Bir həbbə zərər yetsə, pula odlanıyırız, biz”

və yaxud:

“Kasıbları elmə ucalandırmaq olurmu?

Nəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?” [4, №24, s.2, 1907].

Kasıb düşmək – yoxsullaşmaq, kasıblaşmaq. “[Məşədi Səttar] axır, kasıb düşüb evini satdı” (*Ə.Haqqverdiyev*).

2) Yoxsul, kasıbyana, kasıbvəri, yoxsulvəri;

“[Vidadi:] Kasıb komacığım özümə yetər

Burda yazılmışdır yüzlərlə əsər”. *S.Vurğun*.

Bundan əlavə, kasıb sözü “fəqir” sözünün sinonimi kimi də işlənir.

3) Məcəzi, *zərf.*: Zəif, naqis, qüsurlu; məsələn: Bilikdən bir az kasıbdır. Ağıldan zəifdir və s.

Kasıbçılıq – yaşamaq üçün minimum qazanc, gəlir verən bir peşə (iş) ilə məşğul olmaq. Məsələn: “[Kərbəlayı Abdulla] bir balaca dükanın qabağında piti düzüb kasıbçılıq edir” (*C.Məmmədquluzadə*) [1, c.3, s.23].

Cərimə – [cərimətun] sözü müasir ərəb dilində cinayət [17, s.88] mənasında işlənir. Lakin, həmin sözün inkişaf mərhələlərini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, ilk öncə həmin söz meyvənin, xüsusən xurmanın çəyirdəyi, [cəramə] felindən götürülərək xurmanın meyvəsinin dərilməsi mənalarında işlədilir. Məsələn: [cərmu-n-nəxli] – xurmanın dərilməsi. Dəyib yerə düşmüş xurma isə [cərmə-tun] adlanır. [7, s.154], [17, s. 88]. Digər mənada [cərimətun] – “cərimə” sözü kəsilmiş meyvə ağacı mənasında işlədilir [15, s.511].

Həmin söz məcazi mənada “işlək, zirək adam” mənalarında da işlənir. Məsələn: [raculu cərimətin] – zəhmətkeş adam [18, c.1, s.118]. Bu söz ərəb dilində daha bir mənada “sonbeşik” – mənasında işlədilir [16, s.511].

XV əsrdən XX əsrin əvvəllərində ərəb ölkələri Osmanlı imperiyasının tərkibində olarkən valinin günahkarlardan cəzaları müqabilində aldığı pula da “cərimə” deyirdilər. Bu halda *cərimə* sözü mütləq fellə birlikdə işlədilirdi. Bu günədək məsələnin necə həll olunduğu sualına – [dəfə‘tu-l-cəri:mə] və yaxud [bidəf‘i-l-cəri:mə] – “cərimə ödəməklə işi bitirdim” deyə cavab verirlər [17, s.325], [10].

[cərimə] sözü türk dillərində “günah” mənasında işlədilir [11], [14], [12, c.1, s.474].

[cərimə] fars dilində cəza, cərimə, sanksiya mənalarında işlədilir. Məsələn: [cərimə kərdən] yaxud [cərimə geraftən] – cərimə etmək [9, s.149].

XX əsrin üçüncü onilliyində “cərimə” sözü Azərbaycan dilində “cəza” mənasında işlədilirdi. Məsələn;

“Çünki bilirdim, amma dinmədim, mənəm bu salonda kimsə dadıma çatmayacaqdır, çünki darislərin başı papros çəkmək cərimələrinə məşğul idi” [3, №2, 1928].

[Cərimə] cəmi [cəraim] – [cürm]-dən. Zəbanımızda cərmə – 1. Suç, qəbahət, günah. 2. (Loğətə movəllidə - xalq dilində), pulla cərimə etmək, təzminat, cəriməsini çəkmək [13, c.2, s.474].

“Cərimə” sözü Azərbaycan dilində cərimə, cəza olaraq birindən məcburən alınan nağd pul, yaxud şərəf və ləyaqətin təhqir olunması müqabilində alınan, ziyanın, zərərin nağd pulla ödənilməsi mənasında işlədilir. Məsələn: “Oğul, Rövşən, get buzov yiyəsini tap, buzovun cəriməsini ver, razı sal” (“Koroğlu” dastanı).

Öhdəliyi yerinə yetirmədiyinə, qaydanı pozduğuna görə verilən cəza, yaxud alınan nağd pul. “[Hacı Fərəc:] ... İstəyirsənmi, müqaviləni pozub, səndən iki yüz manat cərimə alım, ha?” (N.Vəzirov).

“Neçə həftədir bir yol da cərimə verməmişəm” H.Mehdi [2, c.4, s.473].

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, [cərimə] sözü ərəb dilindən fərqli olaraq müasir Azərbaycan dilində “cəzalandırmaq”, “edilmiş günah əməlin müqabilində ödənilən məbləğ” – mənalarında işlədilir.

Qubar – [ğubərun] sözü ərəb dilində “kül və qumdan” əmələ gələn hissəciklərə deyilir [15, s.543], [16, s.1067].

“Hüsni-xəttin dəqiq, kiçik hərflərlə yazılan formasıdır ki, bu xətlə yazılmış məktublar göyərçinlər vasitəsilə göndərilir” [19, c.1, s.648].

Əgər desək ki, [tələbə fulənən fəmə: şaqqa ğubə:rahu] – yeni “onun arxasınca gedərək, ona çata bilmədi” mənasında işlədilmişdir.

[lə: ğubə:ra ‘alə hə:zihi-n-nažariyyəti] – “bu nəzəriyyə şübhə doğurmur”. Burada gördüyümüz kimi, [ğubə:run] sözü “şübhə” mənasında işlədilmişdir.

[lə: ğubə:ra] – “tozsuz” sözü həmçinin inkar ədatı ilə birlikdə işlədildiyinə görə, cümlə daxilində “qüsursuz, eyibsiz, yaxşı, gözəl, əla” mənalarını verir. Məsələn: [lə: ğubə:ra ‘aleyhi] – o, qüsursuzdur (heç bir qüsuru, eybi yoxdur).

Əgər [ğubə:run] sözünü fel ilə, məsələn: [nəfəda] feli ilə işlətsək, iki müxtəlif mənə verir. Məsələn; [nəfəda-l-ğubə:ra] – tozu çırpmaq, məcazi mənada isə: [nəfəda-l-ğubə:ra ‘an nəfsihi] – o, özünə gəldi; [nəfəda-l-ğubə:ra ‘an mələffi-l-məşru:‘i] – layihəni yenidən nəzərdən keçirmək [7, s.555].

Klassik Azərbaycan ədəbi dilində “ğubar” sözü ərəb dilində olduğu kimi, “toz, torpaq” mənasında işlədilmişdir. Məsələn: XVI əsrdə yaşamış Aşiq Qurbani bu sözü qoşmalarının birində belə işlətməmişdir:

“Dəstələ, zülfünü yerə dəyməsin,

Yollar qubarlanar, toz dəyər sənə”

Yaxud,

“Deyilmi, heyf dillərdən gübar cəhl məhv olsun,
Cəhalət pərdəsin çək etməyin: Onda görərsiz...”
[4, №9, s.7, 1907].

Müasir Azərbaycan dilində bu söz “kədər, dərd, qəm, qüssə” mənalarında işlədilir. Məsələn;

“Kədərin toplanıb qubar oldu,
Nazənin cisminə məzar oldu” *A.Səhhət*.

“İndi Mədət muzdur şərtnamələrini xatırladıqca, onun ürəyində qubar etməyə başlayırdı” (*S.Rəhimov*) [5, c.1. s.562].

Müasir Azərbaycan dilində bu ərəb sözü böyük inkişaf yolu keçərək, ilk zamanlarda “toz, torpaq” mənasında işlədilmiş, sonra bu mənadan uzaqlaşmış və “qəm, qüssə, kədər” mənalarında işlədilməyə başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev B.T., Orucov Ə.Ə., Rəhimzadə H.R. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1983.
2. Abdullayev B.T., Orucov Ə.Ə., Rəhimzadə H.R. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, c.4, 1987.
3. “İnqilab və mədəniyyət” (“Maarif və mədəniyyət”) jurnalı.
4. “Molla Nəsrəddin” jurnalı.
5. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, c.1, 1964.
6. “Tuti” jurnalı.

Rus dilində

7. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М., изд. «Русский язык», 1976.
8. Магазаник Д.А. Турецко-русский словарь. М., 1931.
9. Миллер Б.Н. Персидско-русский словарь. М., 1953.

Ərəb dilində

10. Əl-Firuz Abadi. Əl Qamus əl Muhit. 4 c., 1959.
11. Əl-Əxtəri Mustafa Şəmsəddin əl-Qara Hisari. Əxtəri Kəbir. İstanbul, 1309 h.
12. Sami Şəmsəddin. Qamus Turki. c.1, İstanbul, 1317 h.
13. Sami Şəmsəddin. Qamus Turki. c.2, İstanbul, 1319 h.
14. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət (əlyazması, mğəllifsiz, tarixsiz).
15. Əl-muncid əl-əbcədi. c.1, Beyrut, 1969, 1174.
16. Məsudi Cubran. Ər-Raid-mğasir dilzilik lüğəti. Beyrut, 1967.
17. Məluf Luveys. Əl-muncid fi-l-luğa va-l-ələm. c.20, Beyrut, 1969.
18. Əl-mucəm əl-Vasit. c.1, əl-Qahirə, 1960.
19. Əl-mucəm əl-Vasit. c.2, əl-Qahirə, 1961.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ АРАБИЗМОВ

В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Х.Н.АЛ-АББАСИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается происхождение арабизмов в азербайджанском языке. Арабизмы, заимствованные азербайджанским языком из арабского языка, подверглись семантическим изменениям разных степеней. В современном азербайджанском литературном языке немало слов, которые выполняют в языке иные семантические функции.

В целом, азербайджанские арабизмы настолько прочно вписались в словарный состав азербайджанского языка, что некоторые из них стали одной из существенных его особенностей.

SEMANTICAL CHANGES OF ARABIC WORDS THAT WERE ADOPTED BY AZERBAIJANIAN LANGUAGE FROM ARABIC

Kh.N.AL-ABBASI

SUMMARY

There is shown in the article the origin of Arabic words in azerbaijanian language. The Arabic words that were adopted by azerbaijanian language from Arabic language were subjected with some semantical changes. In the modern azerbaijanian literal language there is quite a number of Arabic words of this group that fulfil the other semantical functions in Arabic language.

As a whole azerbaijanian words that were adopted of the Arabic origin joined the vocabulary of azerbaijanian language that some of them became one of its considerable features.